

ЦИВІЛІСТИКА

ЗАЙЦЕВА-КАЛАУР І. В.,

кандидат юридичних наук, доцент
кафедри економічної безпеки
та фінансових розслідувань
(Тернопільський національний
економічний університет)

УДК 347.12

**ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В МЕХАНІЗМІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ
ДОГОВІРНИХ ТА ДЕЛІКТНИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ**

У роботі розглянуто тенденції доктрини цивільного права та судової практики до з'ясування сутності принципу справедливості в цивільному праві. Запропоновано розглядати зміст цього принципу у сфері цивільно-правових зобов'язань крізь призму набуття суб'єктивних прав, їх здійснення та захисту.

Ключові слова: *справедливість, добросовісність, розумність, засади цивільного законодавства, принципи цивільного права.*

В работе рассмотрены тенденции доктрины гражданского права и судебной практики к выяснению сущности принципа справедливости в гражданском праве. Предложено рассматривать содержание этого принципа в сфере гражданско-правовых обязательств при установлении субъективных прав, их осуществлении и защите.

Ключевые слова: *справедливость, добросовестность, разумность, основы гражданского законодательства, принципы гражданского права.*

The paper examines the tendencies of the doctrine of civil law and jurisprudence to clarify the essence of the principle of justice in civil law. It is proposed to consider the content of this principle in the field of civil obligations through the prism of the acquisition of subjective rights to implement and protect them.

Key words: *fairness, conscientiousness, reasonableness, principles of civil law, principles of civil law.*

Вступ. Розробники Цивільного кодексу України (далі – ЦК України), визначивши загальними засадами вітчизняного цивільного законодавства справедливість, добросовісність та розумність, не витлумачили в кодифікованому акті цивілістичну сутність кожної з них, поклавши в такий спосіб вирішення цього питання на науку цивільного права та судову практику. Втім, вітчизняна наука цивільного права сьогодні не виробила єдиних підходів до тлумачення змісту, розкриття взаємної залежності і взаємного зв'язку цих принципів. Останні дослідження вказаної проблематики були зроблені в наукових працях І.Г. Бабич «Принцип справедливості в римському праві і в сучасному зобов'язальному праві України», Ю.А. Тобота «Принцип справедливості, добросовісності і розумності в цивільному праві», Ю.В. Цюкало «Принципи здійснення цивільних прав».

Постановка завдання. Метою наукової роботи є з'ясування сучасних тенденцій до розкриття змісту принципу справедливості в доктрині цивільного права та судовій практиці.

Результати дослідження. Право є мистецтвом справедливості [1]. Вперше категорія «справедливість» разом із двома іншими («добросовісність» і «розумність») була визначена як загальна засада цивільного законодавства України в ст. 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України). Україна єдина з-поміж інших держав, утворених на пострадянському просторі, визначила всю тріаду категорій принципами законодавчого регулювання майнових і особистих немайнових відносин. Для прикладу, в ст. 2 Цивільного кодексу Республіки Білорусь [2] до основних засад цивільного законодавства включені лише добросовісність і розумність. Діяти добросовісно під час встановлення, здійснення і захисту цивільних прав та виконання цивільних обов'язків зумовлює законодавець, моделюючи в ст. 1 Цивільного кодексу Російської Федерації основні засади цивільного законодавства [3]. Водночас у Цивільному кодексі Республіки Казахстан [4] вказані категорії взагалі не визначені основними засадами, проте імперативно встановлено, що громадяни і юридичні особи повинні діяти під час здійснення належних їм прав не тільки добросовісно, але і розумно та справедливо.

Об'єктивація цих принципів у кодифікованому акті, як зауважують розробники проекту ЦК України, має велике значення для функціонування всієї системи приватного права тому, що вони: по-перше, акумулювали в собі не тільки наведені вище засади, а й інші принципи цивільного права. По-друге, застосування всіх інших принципів цивільного права не має призводити до несправедливого, нерозумного та недобросовісного результату. По-третє, саме ці принципи є основною сутністю права та вказують на його природне походження [5; 8], адже крізь призму природного принципу справедливості, добросовісності та розумності оцінюється і тлумачиться все позитивне і природне право та наслідки його застосування [6].

Введення до ЦК України таких правових засад, як справедливість, добросовісність та розумність, є також одним із важливих кроків наближення вітчизняної правової системи до європейських та світових стандартів, адже пройшовши тривалий історичний шлях нормативного вираження, вони знайшли своє безпосереднє закріплення в законодавстві європейських країн, наприклад у Франції, Німеччині, Італії, Нідерландах. Окремі із цих принципів знайшли відображення в Принципах міжнародних комерційних договорів, затверджених Адміністративною радою Міжнародного інституту уніфікації приватного права (Принципи УНІДРУА), Правилах ІНКОТЕРМС та інших міжнародних документах [7].

Зважаючи на багатогранну значимість досліджуваних нами засад, категорії «справедливість», «добросовісність» та «розумність» стали часто вживаними в сучасній нормативній та правозастосовній лексиці. Вважається, що добросовісність є внутрішнім критерієм, у той час як справедливість і розумність – зовнішнім, або об'єктивним мірилом якості права [6]. Однак у доктрині цивільного права відкритим для дискусії залишається питання розуміння справедливості, добросовісності та розумності як тріади одного принципу чи трьох самостійних засад цивільного законодавства. На переконання Р.А. Майданика, закріплений вітчизняним законодавцем принцип справедливості, добросовісності і розумності має визнаватися не сукупністю трьох принципів, а єдиним принципом, який виявляється в єдності взаємопов'язаних трьох складових частин, що сприятиме наближенню вітчизняного права до європейської традиції права [6]. Такої ж позиції дотримується Ю.А. Тобота в дисертаційному дослідженні «Принцип справедливості, добросовісності і розумності в цивільному праві» [8]. Водночас Ю.В. Цюкало, досліджуючи принципи здійснення цивільних прав, розглядає розумність, добросовісність та справедливість як окремі цивільно-правові принципи [9].

Поділяючи вказане доктринальне розуміння прояву справедливості, добросовісності та розумності, потрібно зауважити, що оцінка юридично значимих явищ у сфері приватноправових відносин здійснюється крізь призму разом взятих трьох критеріїв. Втім, законодавець в окремих випадках акцентує увагу на необхідності, під час прийняття рішення, зважати на окремі з них. Наприклад, у ЦК України неодноразово він звертається до категорії розумності і справедливості, намагаючись на законодавчому рівні обумовити паритетність інтересів у різних сферах приватно-правової діяльності. Так, у ч. 3 ст. 23 цього

кодифікованого акту зроблено застереження, що суд під час визначення розміру грошового відшкодування моральної шкоди повинен враховувати вимоги розумності та справедливості. Втім, ще до прийняття ЦК України подібну правову позицію зайняв Пленум Верховного Суду України в постанові № 4 від 31 березня 1995 р. «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [10], зазначивши в п. 9, що «розмір відшкодування моральної (немайнової) шкоди суд визначає залежно від характеру та обсягу страждань (фізичних, душевних, психічних тощо), яких зазнав позивач, характеру немайнових втрат (їх тривалості, можливості відновлення тощо) та з урахуванням інших обставин. ... При цьому суд має виходити із засад розумності, виваженості та справедливості». Власне бачення щодо розуміння неприпустимості порушення принципу справедливості під час визначення розмірності грошового відшкодування моральної шкоди виклав Верховний суд Суду України в рішенні від 18.11.2009 року у справі № 6 12041св09. Суд відзначив, що розмір відшкодування моральної шкоди має бути не більш, аніж достатнім для розумного задоволення потреб потерпілої особи і не повинен призводити до її збагачення. Тому, виходячи із засад розумності, поміркованості і справедливості, розмір відшкодування моральної шкоди внаслідок незаконних дій органів дізнання, досудового слідства було зменшено [11]. Таким чином, у зобов'язаннях із відшкодування моральної шкоди принцип справедливості виражається в співрозмірності вимог потерпілого до характеру та обсягу його страждань, що виключає можливість його безпідставного збагачення.

Необхідно зауважити, що проблема витлумачення цивілістичного розуміння справедливості є однією із складних дискусійних проблем цивільного права. На наше переконання, змодельовати універсальне розуміння принципу справедливості вельми проблемно з огляду на його морально-етичний прояв, суб'єктивно-об'єктивний характер та багатофункціональну значимість у правовому регулюванні майнових і особистих немайнових відносин. Говорячи про сутність цього принципу у сфері цивільно-правових зобов'язань, більш доречним вбачається з'ясувати його змістовне вираження на різних стадіях динаміки цих правовідносин.

Справедливість є одним із морально-правових феноменів, який набуває юридичної значимості завдяки його втіленню в правових нормах. Заслуговує на увагу ідея про те, що справедливості в цивільному праві притаманний суб'єктивно-об'єктивний характер. В об'єктивному розумінні справедливість трактується як визначення нормою права обсягу, меж здійснення та захисту цивільних прав й інтересів особи адекватно її ставленню до вимог правових норм [12, с. 20]. Принцип справедливості в цивільному праві, як і інші галузеві принципи, є позитивним зобов'язанням, сутність якого виражається в тому, що учасник цивільно-правових відносин повинен діяти домірно правам та законним інтересам інших учасників цих відносин під час здійснення ним суб'єктивних прав і обов'язків.

Прикладом об'єктивного вираження принципу справедливості є ч. 1 ст. 627 ЦК України, відповідно до якої особи є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог цього Кодексу, інших актів цивільного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості. Отож, у контексті цієї норми законодавець категорією «справедливість» зумовлює межі договірної свободи, запобігаючи тим самим зловживанню правом у виборі контрагента в договірних відносинах та моделюванню їх змісту. Законодавче встановлення таких меж здійснюється не тільки шляхом безпосереднього відсилання до «справедливості» як морально-етичної категорії, але і вказівкою на ті умови договору, які з позиції права є «несправедливими». Так, у договорах приєднання умови встановлюються однією зі сторін у формулярах або інших стандартних формах, а сам договір укладається шляхом приєднання другої сторони до запропонованого договору в цілому. З огляду на особливості договору приєднання умови таких договорів не повинні бути явно обтяжливими для сторони, яка приєдналася, позбавляти її тих прав, які вона звичайно мала, та обмежувати відповідальність другої сторони за порушення зобов'язання. Як гарантію захисту прав від подібних «несправедливих умов» договору приєднання в законі передбачено можливість сторони, що приєдналася, вимагати зміни або розірвання договору.

Поняття «несправедливі умови договору» стало відомим європейському законодавству з Директивою 93/13/ЄЕС «Про несправедливі умови в споживчих договорах». Відповідно до ст. 3 Директиви умова договору, яка не була окремо погоджена, вважається несправедливою (нечесною), якщо всупереч вимозі про справедливість вона створює нерівність у правах і обов'язках сторін договору, причому на шкоду споживачу.

У контексті директиви принцип справедливості «є засобом відновлення дисбалансу між економічно нерівними контрагентами, якщо більш могутня сторона зловживає своїм економічним становищем; він також є засобом відновлення рівноваги інтересів сторін, на які вплинули різноманітні обставини об'єктивного характеру, що не залежать від їх волі» [13, с. 59].

Прикладом судової практики, де дисбаланс договірних прав та обов'язків на шкоду споживача суд розцінив як порушення принципу справедливості, є рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2013 від 11 липня 2013 року. Суд виходив із того, що вимога про нарахування та сплату неустойки за договором споживчого кредиту, яка є явно завищеною, не відповідає передбаченим у п. 6 ст. 3, ч. 3 ст. 509 та ч.ч. 2, 3 ст. 627 ЦК України засадам справедливості, добросовісності, розумності як складовим елементам загального конституційного принципу верховенства права. Наявність у кредитора можливості стягувати із споживача надмірні грошові суми як неустойку спотворює її дійсне правове призначення, оскільки із засобу розумного стимулювання боржника виконувати основне грошове зобов'язання неустойка перетворюється на несправедливо непомірний тягар для споживача та джерело отримання не виправданих додаткових прибутків кредитором [14].

У певних випадках принцип справедливості має настільки істотне значення, що покладається в основу вирішення проблеми як єдиний можливий підхід. Зокрема, за ч. 3 ст. 652 ЦК України в разі розірвання договору внаслідок істотної зміни обставин суд на вимогу будь-якої із сторін визначає наслідки розірвання договору, виходячи з необхідності справедливого розподілу між сторонами витрат, понесених ними у зв'язку з виконанням цього договору. Дійсно, що в таких обставинах, в яких опинилися сторони зобов'язання, вимога його виконання буде не просто не вигідною для однієї з його сторін, а й несправедливою. Тому зобов'язання не лише припиняється, а й за відсутності вини в цьому сторін їх витрати мають справедливо розподілятися між ними [15; 16].

Втім, засади справедливості та розумності є визначальними не тільки під час встановлення правових наслідків розірвання договору, але і під час вирішення спору, зумовленого внесенням змін до договірної конструкції. Так, відповідно до ч. 2 ст. 749 ЦК України, якщо обов'язки набувача за договором довічного утримання (догляду) не були конкретно визначені або в разі виникнення потреби забезпечити відчужувача іншими видами матеріального забезпечення та догляду, спір має вирішуватися відповідно до засад справедливості та розумності.

Висновки. З огляду на те, що зобов'язання мають ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості (ч. 3 ст. 509 ЦК України), набуття суб'єктивних прав і обов'язків учасниками цих відносин, їх здійснення і виконання та захист прав відбувається з дотриманням вимог вказаних принципів. Втім, на кожному із цих етапів динаміки правових можливостей принцип справедливості має своє змістовне вираження. Так, при набутті суб'єктивних прав, встановлення переваг для одного із учасника зобов'язальних відносин буде справедливим за умови, що цим не порушуються права і свободи інших осіб. Здійснення цивільних прав вважатиметься справедливим, якщо воно сприятиме максимальному задоволенню інтересів одночасно всіх учасників зобов'язальних відносин. На етапі захисту прав змістовне навантаження принципу справедливості виражатиметься в недопустимості безпідставного збагачення під час визначення розміру та задоволення майнових вимог заявника.

Список використаних джерел:

1. Дигести Юстиніана. Т.1: Кн. 1-4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Pravo/digest/01.php.

2. Цивільний кодекс Республіки Білорусь [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://pravo.kulichki.com/vip/gk/00000001.htm>.
3. Цивільний кодекс Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://base.garant.ru/10164072/1/#block_1001.
4. Цивільний кодекс Республіки Казахстан [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://sud.gov.kz/rus/docs/kodeksy-rk/grazhdanskiy-kodeks-respubliki-kazahstan-obshchaya-chast>.
5. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар / За ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. – К. : Істина. – 928 с.
6. Цивільне право: Загальна частина. / Т. І. Вступ у цивільне право. – К.: Алерта, 2012. – 472 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://westudents.com.ua/glavy/72037-8-printsip-spravedlivost-dobrosovsnost-rozumnost.html>.
7. Цивільне право України. Загальна частина. Підручник / за ред. О. В. Дзери, вид. третє. – К. : Юрінком Інтер, 2010. – 976 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1628041446951/pravo/zmist_printsipiv_spravedlivosti_dobrosovisnosti_rozumnosti_tsivilnomu_pravi.
8. Тобота Ю.А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності в цивільному праві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.03 / Ю.А. Тобота ; Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого – Х., 2011. – 22 с.
9. Цюкало Ю.В. Принципи здійснення цивільних прав : дис. ...канд. юрид. наук : спеціальність 12.00.03 / Ю.В. Цюкало ; Науково-дослідний інститут інтелектуальної власності. – К., 2013. – 236 с.
10. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного суду України від 31 березня 1995 р. № 4 [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0004700-95>.
11. Рішення Верховного Суду України від 18 листопада 2009 року у справі № 6 12041св09 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/6931487>.
12. Гражданский кодекс Украины: Комментарий. – Т. 1. – Изд. второе. – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 832 с.
13. Мілаш В. Теоретичні аспекти співвідношення свободи підприємницького комерційного договору та обмежувальних чинників / В. Мілаш // Українське комерційне право. – № 6. – 2005. – С. 51–65.
14. Рішення Конституційного Суду України № 7-рп/2013 від 11 липня 2013 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/7-rp/2013.pdf>.
15. Цивільний кодекс України : Науково-практичний коментар (пояснення, тлумачення, рекомендації з використанням позицій вищих судових інстанцій, Міністерства юстиції, науковців, фахівців). – Т. 7: Загальні положення про зобов'язання та договір / За ред. проф. І.В. Спаси-бо-Фатєєвої. – Серія «Коментарі та аналітика». – Ч. : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. – 736 с.

